

Lajtai L. László

„... MI A NEMZET...?”

Nemzetfogalmak és a Magyarország-történeti összefoglalók

Az alábbiakban a klasszikussá vált Magyarország-történeti szintézisek nemzetfogalmainak (szelektív) számbavételével kísérlem meg dióhéjban felvázolni, hogy az elmúlt bő száz év historiográfiai trendjeiből milyen összefüggések olvashatók ki nemzetfogalom-használat és hazai reprezentatív történészpraxis viszonyában.

A kérdéskör hazai vonatkozásban különösen összetett voltára tekintettel választottam kézenfekvő vizsgálati terepül a „klasszikussá vált” hazai Magyarország-történeti összefoglalókat, amelyek alatt a magyar historiográfia és szakmai közvélemény leginkább három könyvsorozatot szokott érteni. A Szilágyi Sándor nevével fémjelzett „millenniumi tízkötettest”, a két világháború közötti korszak talán legmaradandóbb historiográfiai hatású narratíváját, a „Hóman–Szekfűt” és végül a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveinek kollektív történészszakmai vállalkozását, az „akadémiai tízkötettest”, amely foghijassága ellenére is máig folyamatosan kihívásként hat monumentális terjedelmével és adatgazdagságával.¹ Magától értetődően mindhárom könyvsorozat a saját kora jól behatárolható ideológiai és szakmai kontextusába ágyazódásai függvényében értékelendő. Ilyen értelemben – és a végtelékig egyszerűsítve – az önmagát ünneplő „történelmi nemzeti közösség” és zenitjére ért dualista politikai berendezkedés, a forradalmak és a trianoni sokk által katalizált és a Bethlen-konzolidáció közepette végbemenő „történeti átértékelés”, illetve az 1956-os forradalmi események rövid- és középtávú következményei, a konzolidálódó Kádár-rendszer függvényében újrafogalmazódó kollektív múltértelmezésre törekvés szimbolikus leképeződéseként is felfogható e három sokezer oldal összterjedelmű történelmi nagyösszefoglaló. Felfogható ugyanakkor a 19. század végére lényegében teljeskörűen intézményesült hazai történészszakma belső szintézisalkotó, kánonképző és társadalmi legitimációs törekvéseinek talán legkézenfekvőbb produktumai-ként is. Ez utóbbi vonatkozásokból nézve kiemelendő, hogy bár lényegében mindhárom kollektív szaktörténeti vállalkozás eredményeként látott napvilágot, természetesen nehezen összemérhető a Hóman–Szekfű szerzőpáros² opusának konceptuális–stiláris homogenitása a 13 szerzős millenniumi tízkötetes és a 28 tagú szerkesztőbizottság bábáskodásával³ készült

¹ *A magyar nemzet története*, I–X., szerk. Szilágyi Sándor, Athenaeum, Budapest, 1895–1898; HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*, I–VII., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929–1934 [I–V, 1935–1936²]; *Magyarország története tíz kötetben*, I–X. [valójában csak az I., III–VIII. kötetek jelentek meg], szerkesztőbizottság vezetője Pach Zsigmond Pál, Akadémiai, Budapest, 1976–1989.

² A képet mindazonáltal jelentősen árnyalja, hogy a főszöveg összességének nagyjából kétharmadát Szekfű Gyula írta, a Hóman Bálint által írott utolsó fejezetek pedig valójában Bartoniek Emma tollából születtek. Vö. SZENDE László: *Hóman Bálint és a Magyar történet genezise = Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*, szerk. Ujváry Gábor, Ráció, Budapest, 2011, 63–64.

³ Közéjük számítsa a szerkesztőbizottságot vezető Pach Zsigmond Pált és a szerkesztőbizottság titkárát, Glatz Ferencet.

„akadémiai tizkötetes” seregnyi szerzőt mozgósító összteljesítményével. Amíg a milleniumi sokszerzős és gazdagon illusztrált összefoglaló végeredményben könyvkiadói kezdeményezésre jött létre az eredetileg a Magyar Történelmi Társulatban 1883 óta érlelődő elhatározás egyszerre hazafias és profitszemléletű felkarolásával,⁴ és ugyancsak az utóbbi igazgatóválasztmánya elé terjeszti egy új szakmai szintézisalkotás szándékával a „Magyar történet” tervezetét még 1920 márciusában Hóman Bálint,⁵ addig a legutolsó és máig legterjedelmesebb hazai történelmi összefoglaló már a központi pártvezetéstől jóváhagyva, akadémiai kutatóintézeti apparátus,⁶ szerzőgárda és (olykor nevesített) szaklektorok bevonásával született, előzetes és utólagos szakmai vitákkal⁷ övezve. Kánonképző és szakmai konszenzusokat a nagyközönség felé közvetítő szerepük mindezért nehezen elvitatható.⁸

Ez utóbbi kapcsán legalább az említés szintjén utalni kell azoknak a hasonló funkciójú „előszövegeknek” a létezésére is, amelyek kézikönyvként részben elődeik, részben előkészítőik voltak, és amelyekre olykor a három klasszikus nagyösszefoglaló szerkesztői/szerzői is ekként hivatkoztak. A millenárius összefoglaló szerkesztői előszavában Szilágyi Sándor név szerint felsorolja a korábbi bő évszázad legjelentősebbnek ítélt latin, német, majd magyar nyelvű Magyarország-történetek egyszerezős szintézisalkotóit,⁹ az új mű kollektív vállalkozásként történő megvalósulását pedig a forráskutatás eredményeinek korábban elképzelhetetlen anyagbővülésével és a szövegalkotásra fordítható szűk (négyesztendős) időkeret „technikai” argumentumával indokolja. A professzionalizálódás kiteljesedésének konstatálása mellett ugyanakkor a 19. század végén nem fogalmazódik még meg szakmai kívánalomként az elődök által kimunkált nemzeti nagyelbeszélés (*mes-ternarratíva*)¹⁰ módosításának szándéka, még kevésbé annak idejétmúltságának kérdése. Épp ez utóbbi szempontból figyelemre méltó a „Hóman–Szekfű” szerzőinek előszava,

⁴ EMICH Gusztáv: *Kiadói előszó = A modern Magyarország (1848–1896) (A magyar nemzet története X.)*. A korábbi, elvetelt kezdeményezésekről lásd LUKINICH Imre: *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. Alapításának fél százados évfordulójára*, Budapest, 1918, 60–61; MANN Miklós: *A milleneumi [!] „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól*, Századok 1968/5–6., 1117.

⁵ GLATZ Ferenc: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-hez*, Maecenas, Budapest, 1990, 29–30. [A mű második kiadásának reprint változatához mellékelt füzet.]

⁶ „Hogy a gondolat, a koncepció a pártközpontban vagy az MTA Történettudományi Intézetében született meg, alighanem még akkor sem lenne rekonstruálható, ha az elvileg már kutatható, a kellő mélységben azonban fel nem tárt levéltári anyag a rendelkezésünkre állna.” GERGELY András: *Kísérlet mesterelbeszélés megalkotására: a „tizkötetes” Magyarország története = A magyar történetírás kánonjai*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Ráció, Budapest, 2015, 208.

⁷ GLATZ Ferenc: *Számvetés (Eredmények, tanulságok a Magyarország története eddigi munkálataiban)*, Századok 1981/6., 1244–1263; *Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről*, Századok 1981/6., 1263–1319.

⁸ Szerkezeti-tematikai felépítésükről és historiográfiai értékelésükről lásd ROMSICS Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Osiris, Budapest, 2011, 155–164, 470–476; DÉNES Iván Zoltán: *A magyar nemzet története és a Magyar történet kánonjai = A magyar történetírás kánonjai*, 191–205; GERGELY: *I. m.*

⁹ Így Palma Károly Ferencet, Katona Istvánt, Virág Benedeket, Budai Ézsaiást, Fessler Ignác Aurélt, Mailáth Jánost, Horváth Mihályt, Szalay Lászlót és Szalay Józsefet. Kihagyott közülük ellenben olyan jelentős vagy mára jobbára feledésbe merült szerzőket, mint Pray György, Ludewig Albrecht Gebhardi, Engel János Keresztély, Bocsor István, Kerekgyártó Árpád vagy akár Fraknoi Vilmos (utóbbi ugyanakkor szerzőként maga is a millenárius vállalkozás munkatársa volt).

¹⁰ A mester-, meta- vagy nagyelbeszélés/narratíva terminus többértelműségéről és a 'sémászerű narratív keret' értelmű használata melletti érvekről vö. Krijn THIJS, *The Metaphor of the Master: 'Narrative Hierarchy' in National*

amely egyrészt a francia forradalom által előidézett változásokhoz mérhetőnek minősített aktuális és félmúltbeli hazai kontextus felvázolásával szellemtörténeti és historiográfiai *küszöbként* tekint a millenniumi tízkötetes megjelenése óta eltelt évtizedekre. Emiatt minősíti elavultnak és már csak „eszmetörténeti” szempontból használhatónak nemcsak az 1890-es évek előtt megjelent minden összefoglalót, de magát a tízkötetest is, amelynek relevanciáját az egyes szakmai részletproblémák tisztázására korlátozza. A fél évszázad múlva megjelenő „akadémiai tízkötetesnek” ugyanakkor, paradox módon, már kevésbé volt szüksége ilyesféle explicit historiográfiai önpozicionálásra – noha létrejöttét nyilvánvalóan a Hóman–Szekfű „leváltásának” szándéka ihlette –, mivel azt „előszövegei”¹¹ már kellő hangsúllyal elvégezték. Gondolok itt mindenekelelt a Molnár Erik főszerkesztésében az 1960-as évek közepén szintén a Történettudományi Intézet által megjelentetett kétkötetes reprezentatív Magyarország-történeti összefoglalóra.¹²

E három történeti szintézis általános nemzetkonceptiójáról szólni önmagában azért is merész vállalkozás, mert a szokás szerint a „nacionalizmuselmélet” gyűjtőneve alá besorolt rendkívül változatos diszciplináris hátterű és módszertani bázisú, olykor egymást kölcsönösen kizáró episztemológiai beállítottságú folyamatok és irányzatok pusztá felsorolására sincsen e rövid írás keretei között lehetőség. A tematika meglehetősen összetett kutatástörténetének felvázolása helyett¹³ csak annyit említek, hogy azt a 1980-as évek közepéig általában három, illetve négy fő fázisra szokás osztani. A 19. századi gyökerű politikai ideológiákon alapuló (liberális-organicista, konzervatív és marxista) nemzetkonceptiókat az I. világháború után a tér-, idő- és ideológiai különbségekből kiindulól, immár a nemzetproblematika mellett nacionalizmusokat is vizsgáló tipológiaalkotási szakasz követte, majd a II. világháború után a korábbi kontextuális, instrumentális és diffuzionista megközelítéseket mindinkább a konstruktivista és modernizációs elméletek váltották fel és lettek fősodró irányzattá. A jellemzően közgazdasági-szociológiai-kommunikációelméleti alapokon nyugvó, a hatvanas években fénykorukat élő *nation-building* modelleket az 1980-as évek elején kibontakozó, gyökereit tekintve jobbra neomarxista *modernista paradigma* újította meg és tette domináns magyarázóelvé. Utóbbi népszerűségét csak részben ellensúlyozta a weberi és durkheimi szociológiához visszanyúló és a kulturális antropológia irányában nyitott úgynevezett *etnoszimbolizmus*. Ez utóbbi irányzat megközelítésében rehabilitálódik a modern jelenségként tételezett nemzet létrejöttének erősen premodern beágyazottsága, és kap komoly hangsúlyt az etnokulturális meghatározottságok szimbolikus relevanciája, valamint a kulturális primordialisták antropológiai néző-

Historical Cultures of Europe = The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories, szerk. Stefan Berger – Chris Lorenz, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008, 60–74.

¹¹ Vö. ROMSICS: *I. m.*, 457–470.

¹² *Magyarország-története*, I–II., főszerk. Molnár Erik, Gondolat, Budapest, 1964. A minőségi papírra nyomott, igényes tipográfiájú és gazdagon illusztrált összefoglaló valódi sikerkönyv lett, amely 1971-es harmadik kiadásával közel 70 ezer példányban fogyott; vö. ROMSICS: *I. m.*, 470. Illusztrációs és térképmellékletei okán is inkább ez az összefoglaló állítható párhuzamba a már a kortársak által is „díszmű”-ként emlegetett millenniumi tízkötetes kelendőségével és vizuális attraktivitásával, amelynek gazdag heliogravür melléklete a maga korában nyomdatechnikai bravúrnak számított. MANN: *I. m.*, 1125–1126, 1139.

¹³ A kérdésről némileg átfogó és bevezető jelleggel vö. LAJTAI L. László: *Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés*, Pro Minoritate 2015. ősz, 115–147.

pontja. A nemzeti fenomén időbeli beágyazottságának megítélése szempontjából tehát alapvető különbség van a hagyományos kontinuitáselvű, bevett terminussal: *perennialista* és a komplex gazdasági, szociokulturális és politikai változások hordereje miatt a múlt és jelenbeli társadalomszerveződés és közösségi önértelmezés terén radikális szakítást láttató *modernista* értelmezések között. A két ellenpólushoz képest némileg alternatívát kínáló etnoszimbolista irányzathoz hasonló köztes megközelítéshez sorolható még a társadalomtörténeti fókuszú német fogalomtörténet-írás módszertani ajánlata is, amely a nép- és nemzetfelfogás szemantikai átalakulására is alkalmazhatónak látja a modernitásba való, határképző küszöbként értett átmenet (*Sattel-/Schwellenzeit*) idején végbemenő ideologizálódás, demokratizálódás, politizálódás és történetfilozófiai perspektívába kerülés együttes hatóerejét mint általános érvényű kollektívtudat-átalakító magyarázóelvet.¹⁴

A fentebbi vonatkoztatási keretek között vizsgálva a három hazai történeti nagyösszefoglalót: mindjárt a címválasztásuk jelzésértékű, amennyiben a 19. század végi magyar nemzet történetét Trianon után a magyar történet, a késő Kádár-korban pedig Magyarország története váltja fel, illetve „le”. Az elkerülhetetlen leegyszerűsítések mellett sem túlzás talán az állítás, hogy e vonatkozásban 1920 bizonyul alapvető választóvonalnak, amely után már kikerülhetetlenül tudatosított koncepcionális döntés kérdése a választott szóhasználat, nem lévén többé egymás szinonimája (magyar szempontból legalábbis) a politikai és/vagy etnokulturális nemzet és az ország története. A fogalom- és szóhasználat reflektáltsága szempontjából szintén megkockáztatható, hogy a 19. század végének hazai történetírása szilárdan perennialista álláspontot képviselt az ezeréves nemzet egyszerre kifinomult szaktudományos és népszerűsítő, jóllehet markánsan állam- és politikatörténeti kiindulópontú elbeszélésekor. Szemléletesen mutatja ezt a főbb paratextusok retorikája, különösen a (népszerűsítő) történészként is jegyzett Vaszary Kólos hercegprímás neve alatt megjelenő előszó és a (korábban rövid történelmi összefoglalót és tankönyvet is kompiláló) Jókai Mór¹⁵ által írott utószó, melyek az elbeszéltek ezer év történéseit az organikus egységként értett nemzet múltjaként foglalják jövőorientált keretbe. A „Vaszary-féle” előszó¹⁶ a saját nemzeti teljesítmény páratlan *egyediségéből* kiindulva¹⁷ veszi sorra az időtlenné merevített, etnikai rokonalansága mellett nyelvében is önazonosságát megőrizni képes, a külső és belső konfliktusok dacára az isteni gondviselés által pártfogolt, küldetésvezérelt közösség múltjának fordulópontjait,¹⁸ utalva az utolsó évtizedek századokéval felérő haladása generálta dilemmákra is,

¹⁴ Reinhart KOSELLECK: *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg. Bevezetés*, ford. Vincze Ferenc – Klement Judit, Korall 37. (2009. november), 5–15.

¹⁵ JÓKAI MÓR: *A magyar nemzet története*, Heckenast, Pest, 1854; UÓ.: *Magyarország története a népiskolák számára*, Révai-testvérek, Budapest, 1884.

¹⁶ Amelyet lényegében a kollektív vállalkozásban társszerzőként is részes kanonok és történész Pór Antal szövegezett meg hosszú hónapokon át csiszolva, amíg a hercegprímás tetszését végül el nem nyerte. Vö. MANN: *l. m.*, 1121, 1123–1124.

¹⁷ „Világrészünkben melyik az a nemzet, bármily művelt, bármily hatalmas volt legyen is, mely a mienkhez hasonló ezer éves multtal bír?!” VASZARY KÓLOS: *Bevezetés = Magyarország a királyság megalapításáig (A magyar nemzet története I.)*, 10.

¹⁸ „És nemzetünk? Az ezer év folyamán nem hogy meg nem öregedett, ellenkezőleg ifju erővel halad a második ezredév hajnalán előre! Ha arról elmélkedem, hogy ily nagy idő alatt mennyi és mily hatalmas

amelyek részleteire a Jókai-féle utószó tér majd vissza az organikus nemzetmetaforája gyomor- és nyelvkérdéseként¹⁹ tárgyalt szociális és nemzetiségi problémák említésekor. Az előszóból kiolvasható nemzetkoncepcióját tekintve a „Hóman–Szekfű” sem kevésbé perennalista szemléletű, amennyiben „minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására” kíván törekedni, amelyen persze a csak jelzésszerűen vázolt szellemtörténeti módszer, azaz „a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődés” tárgyalását nem különválasztó, hanem egyazon szerves folyamat részeként láttató holisztikus műtfelfogás értendő. A deklaráltan a jelen érdeklődési horizontjáról szintetizáló új módszer bátran eltekint a számára lényegtelené vált adatok felhasználásától, ezért metodológiai szempontból is jelentős, hogy mire kívánnak a szerzők nagyobb hangsúlyt fektetni. A fókuszathelyeződések első példája éppen annak megértése, hogy milyen volt és milyen előzményekre megy vissza „a magyar fajnak a többi nemzetiséggel való együttélése a magyar állam keretében”. A Szekfű által írott újkortörténeti részekből mindenestre egyértelművé válik, hogy reflektálatlan perennalizmus helyett immár a nacionalizmusok és nemzetfogalmak *tipologizáló* (rendi kontra reformnacionalizmus, francia és német típusú nemzetfogalom) elkülönítésével szembeülhetnek a szöveg kortárs befogadói. A tradicionális nemzet- és nacionalizmusfelfogás nyilvánvaló paradigmaváltásáról azonban csak a 20. század hatvanas éveitől kezdve beszélhetünk, amelynek hazai sajátosságát nyilvánvalóan alapvetően befolyásolta az 1956-os forradalom értelmezési kényszere és a konszolidálódó Kádár-rendszer ideológiailag is kinyilvánított elhatárolódása a 19. századi romantikus-liberális nemzeti műtfelfogás Révai József – Mód Aladár – Andics Erzsébet-féle, a hazai historiográfiában jellemzően „nemzeti kommunista”-ként²⁰ számon tartott instrumentalizálásától. Az „akadémiai

népek züllöttek el vagy olvadtak más népekbe, vagy idegen kormányzás alatt élve veszítették el hegemoniájukat; ha elgondolom, hogy nemzetünk minden rokon és testvér nélkül élt és él más fajú népek között »nem ugyan elszigetelve valami magas hegyekben, de ki a síkra állítva;« ha e történelmi könyv lapjain azt olvasom, hogy ezer év alatt mily óriási hatalmak zudíták fel ellenünk százazreiket, s hogy nemcsak ellenük küzdöttünk életre-halálra, hanem – fájdalom – szakadatlanul saját magunkkal is; ha meggondolom, hogy a nemzeti lét egyik alapjának, anyai nyelvünknek majdnem századokon át teljes elhanyagolása mellett is föntartottuk nemzetiségünket: el kell ismernem, hogy Isten keze tartott fönn bennünket.” *Uo.*, 10–11. A magyarság (nyelvi) rokontalansága, keletisége és mindezek ellenére tartós és sikeres térségbeli fennmaradása már a 19. század eleje óta foglalkoztatta a hazai történetírókat, Budai Ézsaiás 1805-ös országtörténeti összefoglalója óta legalábbis bizonyosan. Vö. LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013, 432–436.

¹⁹ „A multban a nemzettest munkáinál működött a fej, a szív és a kar: ha ez a három ép volt, megéltünk; most beleszó a történetírásba még a gyomor és a nyelv. Ezek követelnek s követeléseiket nem lehet se agyon ütni, se agyon beszélni; nagy bölcsesség, előrelátó ész, mely az igazságszeretet és a hazaszeretet között megtalálja az olvasztó követ, szükséges ezeknek szerencsés megoldásához. Pedig ez a megoldás a jövő legnehezebb feladata, s egyedül a közérdek útján lehet elérni az egyetértést: a gyomorkérdést és a nyelvkérdést együtt lehet csak megoldani.” JÓKAI MÓR: *Utószó = A modern Magyarország*, 839.

²⁰ A „nemzeti kommunista” terminus egyneműsítő használatának korlátairól (példaként említve az 1848 utáni magyar történetírás kidolgozta függetlenségi narratíva hazai népfrontos-kommunista instrumentálizálásának és az 1970–80-as évek Ceaușescu által hivatalossá tett östörténeti protokronizmusának különválaszthatóságát/választandóságát) lásd ERŐS Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*, Ráció, Budapest, 2015, 386.

tízkötetes” születését ugyan már nem érte meg a tervezetét előkészítő Molnár Erik, az általa kirobantott és halála után is több hullámban folytatódó történészszakmai, majd interdiszciplináris keretek közé kerülve mind szélesebb nyilvánosságot kapó több évtizedes vita a magyar „nemzeteszmről”²¹ vitathatatlanul hozzájárult a korai (*nation-building*) modernista irányzat – persze hangsúlyozottan marxista alapokra helyezett – hazai térnyeréséhez.²² Az állampárt szemszögéből a kozmopolitizmust és nemzeti nihilizmust burkoltan továbbéltető „baloldali ezoterizmus” és a burzsoá nacionalizmust felszínesen instrumentalizáló „nacionalista kommunizmus” szekértáborai között zajló ideológiai harcnak értelmezett és ügyesen manipulált szakmai vitából az 1970-es évek végére sem született meg a „szocialista patriotizmus” számára hasznosítható konszenzuális kollektív múltértelmezés. Ennélfogva normatív érvényű nemzetfogalom kikristályosodásáról sem beszélhetünk, amelyhez a csonkán maradt „akadémiai tízkötetes” közreműködői igazodhattak volna. Molnár Erik újra és újra kifejtett gondolatmenete minden doktrinersége ellenére ugyanakkor nemcsak a majdani nacionalizmuselméleti modernista paradigma hazai áttörését készítette elő, de bevallottan olyan kiemelkedő kutatások ösztönzőjévé is vált, mint például Szűcs Jenőnek a középkori nemzetfogalom konstruált összetettségét rendkívüli módszertani kifinomultsággal tárgyaló írásai vagy a történészek által kevésbé ismert (illetve hivatkozott) irodalomtörténész, Tarnai Andor a koraújkori „hungarus-tudat” szociokulturális hátterét lokalizáló bravúros kismonográfiája.²³ Ez utóbbiak több szempontból is párhuzamba állíthatók a fent említett etnoszimbolizmus és *Begriffsgeschichte* (az utóbbi esetén részben) későbbi kérdésfeltevéseivel.

Végezetül a rendelkezésre álló terjedelmi korlátok között arra az egyetlen kérdésre tudok röviden kitérni, hogy a szóban forgó összefoglalókból milyen nemzetkonceptió-problematika olvasható ki az európai nemzet- és nacionalizmuskutatás szempontjából paradigmatis értelemben is kulcsfontosságú, mondhatni „vízválasztó” jelentőségű késői rendiség korszakára vonatkozóan. A régi rendből az újba való átmenet mint alapprobléma lényegében mindhárom textusban világosan megjelenik, bár egészen eltérő súllyal és kontextusban. A millenniumi összefoglalónak általa írott (a 18. századot nagyrészt lefedő) kötetében Marczali Henrik már az előszóban nyilvánvalóvá

²¹ Vö. GYURGYÁK János: *A Molnár Erik-vita = Uő., Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest, 2007, 526–534; LACKÓ Miklós: *Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája*, Századok 2008/6., 1483–1536; ROMSICS: *I. m.*, 414–422.

²² Vö. például a még általa szerkesztett akadémiai kézikönyv előszavának téziseivel: „E kötetek elkészítésének éveiben történettudományunk egyik legfontosabb célkitűzése volt Magyarország történetét minél jobban beágyazni az egyetemes történeti folyamatba, a magyar történetet a szomszéd népek történetével kapcsolatban kifejteni, s ezáltal felszámolni a „magyar glóbusz” hungarocentrikus, nacionalista szemléletét. [...] De a szerzők más vonatkozásban is törekedtek történetfelfogásunk egyes nacionalista maradványainak kiküszöbölésére. Így a 17–18. századi Habsburg-ellenes harcok tárgyalásánál vezető szempontnak tekintették a marxizmusnak az osztályharc primátusáról szóló alapvető tételét, és ennek megfelelően vizsgálat tárgyává tették az említett mozgalmak ideológiájának osztálytartalmát.” MOLNÁR Erik: *Előszó = Magyarország története*, I. (1964), 5–6.

²³ SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1974; Uő.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Balassi–JATE–Osiris, Budapest, 1997; TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Akadémiai, Budapest, 1969.

teszi, hogy a vizsgált időszakot nem a „nemzetietlenség”, hanem a „restauratio századának” tekinti. Az államszervezés nemzeti vonatkozását lényegében ő is a Pulszky Ferenc és Horváth Mihály által fél évszázaddal korábban kidolgozott metahistorikus séma, azaz a „külső hatásra rákövetkező nemzeti visszahatás” dialektikájában vázolja, megjegyezve, hogy „az egyéniségének újabb tudatára jutott nemzet” 1790-es politikai kísérlete azért nem sikerült „mert a nemzet még kizárólag rendi, történeti alapon áll, és minden erejével ellene szegül [...] az egész ország haladását biztosító újitásoknak”.²⁴ A jozefinista nyelvrendelet kapcsán viszont úgy érvel, hogy a császár „alig tudhatta, mi az a nemzet”, miközben kifejtette a nyelvhasználat és hatalomgyakorlás modern összefüggését.²⁵ A modern magyar műveltség létrehozásán fáradozó írók és a nyugati kultúrtranszfer stratégiai tétjét felismerő „szellemi előkelőség” dilemmáját a kereszténység felvételének paradigmaváltásához hasonlította Marczali annyi különbséggel, hogy a rossz döntés a nemzet számára ekkorra már egyszerre kulturális és politikai alávetést is eredményezett volna.²⁶ *A nemzeti államalkotás kora (1815–1847)* címet viselő kilencedik kötetet író Ballagi Géza nemzetkonceptiója leginkább a Széchenyi István programalkotó fellépését tárgyaló és az úgynevezett „nemzetiségi kérdés”-nek szentelt két másik fejezetből körvonalazódik. Széchenyi ambivalens módon nála egyfelől az a kortársainál messzebbre látó géniusz, aki a nemzeti államalkotás alapjául felismeri a társadalmi csoportok kulturális egységesítésének szükségességét, másfelől elveti a nyelvi homogenizáció államépítő szerepét, és ezáltal olyan taktikai politikai hibát vét, amivel az államhatárokon kívülről manipulált nemzetiségi vezetők kezére játszik, akik a „faji összetartozóság érzetere” lassan szintén eljutó nemzetiségeket szembefordítják a magyar állami újjászervezéssel.²⁷

Az átmenet dilemmájának kulcsfigurája Szekfű szintézisében szintén Széchenyi lesz, aki „a rendi nemzet megvetésében s a magyar faji kapcsolat öntudatában, unikum, egyetlen saját korában”.²⁸ Szekfű kétféleképp írja körül a Széchenyi-féle újfajta nemzetkonceptiót: egyrészt a faji „az az eredeti népi, nem pedig történeti, lett vagy csinált”,²⁹ másrészt a nemzet erkölcsi kategória, „amely a magyaroknak tömegükben lehetővé teszi a

²⁴ MARCZALI Henrik: *Előszó* = Uő.: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815 (A magyar nemzet története VIII.)*, 4.

²⁵ „A modern államokat a nemzetiség, a nyelv alkotta össze. Az van kizárva, ki nem tartozik az önmagán uralkodó nemzethez. Az idegen nyelvű uralkodás azért mindig egyértelmű az alávetettséggel.” MARCZALI Henrik: *Az alkotmány és a közigazgatás reformja* = Uő.: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (A magyar nemzet története VIII.)*, 408.

²⁶ „Mi több, magának a nemzetnek szellemi előkelősége is meg van győződve arról, hogy a régi intézményeknek bukniuk kell; hogy a régi gondolkodás idejét multa. A nemzet mintegy elvesztette létének erkölcsi alapját. És a mi a válságot a pogány korénál súlyosabbá teszi az, hogy akkor maga a magyar fejedelem válik az újítás előharcosává és így legalább a nemzetpolitikai önállóságát nem fenyegeti veszély, most pedig a régi állapotnak szükséges megdöntése nemcsak az idegen szellemnek, hanem az idegen uralomnak jelöli diadalát.” MARCZALI Henrik: *A társadalmi reform* = Uő.: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (A magyar nemzet története VIII.)*, 443.

²⁷ BALLAGI Géza: *A nemzeti államalkotás kora 1815–1847 (A magyar nemzet története IX.)*, 187–202, 442–458, 521–539.

²⁸ SZEKFŰ Gyula: *Széchenyi faji érzése* = *Magyar történet V.* (1936²), 260.

²⁹ *Uo.*, 261 (kiemelés tőlem – L. L.).

keresztény tökéletesedést”. Napjaink terminológiájára fordítva Szekfű lényegében a jö-
vőorientált etnokulturális önkiteljesedés programját látja Széchenyi innovatív koncepciójában, ami persze „a kiművelt emberfőre van szabva, a szellemi arisztokráciára”,³⁰ és ami szemben a 19. századi államreazon gyakorlatával a „keresztény erkölcs” humanizmusát, és nem a „liberalizmus mechanisztikus felfogását” alkalmazta volna a nem domináns helyzetű nemzetiségekkel szemben, ám voltaképp sohasem tudott érvényre jutni. Paradigmatikus érvénnyel vázolja fel továbbá Szekfű a 19. századi nemzetiségi mozgalmak fejlődésmenetét, amely egymásra következő szakaszokban a nemzet mint *érzelmi közösségtől* a művelődési igényei kielégítésére törekvő kultúrnemzeti állapoton át az önálló politikai hatalom megszerzésére képes államnemzetben teljesedik ki. Miközben azt is hangsúlyozza: a nemzet fogalma „egy szubjektíve felfogott és megalapozott egység, melyet nehéz minden esetben objektíve körülhatárolni”.³¹

Amíg a Marczali–Ballagi- illetve Szekfű-féle narratívákban az átmenet illetve a gyökeres megújulás a nemzet *saját* szempontjából értelmeződik, az „akadémiai tízkötetes” vonatkozó ötödik részének előszavában Mérei Gyula a „történelem emberi színjátékának” *egyetem*es színpadáról, mintegy külső vonatkoztatási pontból tekint a marxi formációelmélet alapján a „feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet” korszakára. Melynek keretében a polgári haladás hazai ágense, a reformnemesség egyszerre fáradozik mind a „feudális államjogi kötelek, mind a magánjogi bilincsek széttörésén”, miközben a „magyar nemzetté válást objektíve segítő küzdelmei [...] beleütköznek a Magyarországon és Erdélyben élő más népek objektív és szubjektív mozzanatoktól hasonlóképpen meghatározott nemzetté válási folyamatán belül ezek politikai-nemzeti mozgalmiba”.³² Az „akadémiai tízkötetes” saját témánk szempontjából legfontosabb újdonsága, hogy a tágabb térség többszintű összetettségének kontextusában tárgyalja igen sokrétűen a kérdéskört, miáltal egyes pontokon olyan szokatlan, kvázi antimarxista megállapításokra is jut, mint például hogy „Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű államaiban [...] a nemzeti ideológia a polgári átalakulás felé indulás *előtt* kezd formálódni”.³³ A nem magyar népek nemzeti ideológiáját, mozgalmait és kulturális életét három és fél fejezetten keresztül komparatív módszerrel elemző Arató Endre a tizenhét alfejezet egyikében végül „a modern nemzeti ideológiát” önmagában is tárgyalja,³⁴ ahogy megjegyzi, máshol még ki nem fejtett összefüggéseiben.³⁵ A modern német és francia nemzetfogalom közül a magyar változatot az utóbbival rokonítja, a hungarus-tudatot az *etnikailag semleges patriotizmussal* azonosítja, miközben élesen szembeállítja az „egy politikai nemzet” ideológiájával. Mindezek mellett a magyar fejlődésről szólva – a modernista paradigmának ellentmondva – azt is kiemelendőnek tartja, hogy „a nemesi nemzettel szemben már a középkorban is élt egy népi, osztályharcos nemzetkoncepció, amely a 18. században is

³⁰ SZEKFŰ Gyula: *A nemzetfogalom kialakulása = Magyar történet V.*, 281.

³¹ SZEKFŰ Gyula: *A nemzeti kisebbségek kifejlődése = Magyar történet V.*, 349–350.

³² MÉREI Gyula: *Előszó = Magyarország története 1790–1848, I. (Magyarország története tíz kötetben V/1–2)*, 23.

³³ *Uo.* (kiemelés tőlem – L. L.).

³⁴ ARATÓ Endre: *A modern nemzeti ideológia jellemzői = Magyarország története 1790–1848, II.*, 1035–1053.

³⁵ *Források és feldolgozások = Magyarország története 1790–1848, II.*, 1391.

hallatott magáról, biztosítva a kontinuitást a reformkorszak és a szabadságharc plebejusai-
saival”.³⁶

Az „akadémiai tízkötetes” óta nem született hasonló fajsúlyú és részletességű hazai történettudományi szintézis, és kétséges, hogy fog-e a belátható jövőben valamikor is. Az utóbbi évtizedek történetírói folyamatai mindenesetre viszonylag kevésbé látszanak kedvezni a nagybeszélés ambíciójú összefoglaló narratívaalkotásnak, miközben a komparatív szempont örvendetes érvényesülésére a hazai nemzet- és nacionalizmuskutatás szűkebb terepén már az 1970-es évek óta jó néhány színvonalas példát lehetne sorolni (Arató és Niederhauser Emil, jóllehet számos ideológiai ballaszttól és elméleti-episztemológiai inkonzisztenciától sem mentes munkáitól Trencsényi Balázs vagy Baár Mónika közelmúltbeli monográfiáiig³⁷). Az utóbbi idők kultúratudományi fordulata mindenesetre arra is következtetni enged, hogy a nemzetproblematika és történetiségének interdiszciplináris, valamint antropológiai szemléletű megközelítése hozhat vélhetően új, a kurrens elméleti és gyakorlati kereteket is megtermékenyítő kutatási szempontokat, amelyeknek véleményem szerint a témával foglalkozó hazai irodalomtörténészeknél már láthatóak az első eredményei.

³⁶ ARATÓ: *I. m.*, 1051. Mivel az érett középkort (1242–1526) tárgyaló II. kötet végül egyáltalán nem készült el, következésképp a középkori „népi, osztályharcos nemzetkonceptió”-nak az „akadémiai tízkötetes-beli” tárgyalása is elmaradt. A korajútkori kötetek művelődéstörténeti fejezeteiben mégis jutott hely a kérdés érintésének. Vö. PÉTER Katalin, *A nemzet és a haza = Magyarország története 1526–1686*, I. (*Magyarország története tíz kötetben III/1–2*), 497–505; MAKKAI László: *Nemzet és haza; A nép nemzete és hazája = Magyarország története 1526–1686*, II. (*Magyarország története tíz kötetben III/1–2*), 1529–1534; 1547–1553; R. VÁRKONYI Ágnes, *Történetírás, nemzeteszmék = Magyarország története 1686–1790*, I. (*Magyarország története tíz kötetben IV/1–2*), 330–333.

³⁷ Vö. például Monika BAÁR: *Historians and nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, 2010; TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. A tematika immár könyvtárnyi (európai) szakirodalmából csak az egyik legutóbbi, immár szintézis igényű monográfiára tudok itt utalni: Stefan BERGER – Christoph CONRAD, *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, szerk. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015.